

K R I T I K A

Már nem sa jog

„József Attila legszebb öregkori verseinek” megírása igazi posztmodern ötlet. Még akkor is, ha az ilyen jellegű játékok nem az utóbbi évtizedek irodalmának a találmányai, s még úgy is érdekes poétikai (és befogadási) lehetőségeket rejt magában, hogy a szerzői nevekkel való retorikai játék a hazai irodalomban szinte az egyik legalapvetőbb „műfogássá” vált, Weörestől Kovács András Ferencig. A *Már nem sa jog* vállalkozása onnan nyeri el legfőbb sajátosságát, hogy a kötetben szereplő tizenhárom költő „beleír” egy „név” által meghatározott lírai kánonba. Ez az alapképlet egyszerre több olyan kérdést is felvet, amelyek tágabb értelmükben – az irodalmi kommunikáció alapvetően preformáló diskurzusokra reflektálva – igencsak túlmutatnak a kortárs magyar költészet és József Attila viszonyán: a kötet ezzel együtt a versolvasásról is „szól”. Olvasójának ugyanis szembesülnie kell egyrészt avval, hogy saját izlésbeli-líraértési kánonjára (hiszen az bizonyára nem véletlen, hogy „éppen” József Attila lehetséges verseit írják meg a mai költők) a közvetlen esztétikai kommunikációban kell rákérdeznie, másrészt avval is, hogy a szerzői név ugyanolyan retorikai alakzat csupán, mint a különböző trópusok vagy éppen a „lírai én” – s hogy ezeket mindig az olvasó tevékenysége hozza létre (jelen esetben ezt a versek olvasva-újrairó alaphelyzete allegorizálja). Ez a tapasztalat viszont máris egy újabb, még provokatívabb gyanakvást ébreszthet (ezt a kötet versei egyértelműen alátámasztják): a szerzői név trópusa alighanem még a diskurzuselméleti belátások felőli értelmezésén is túlmutatható problematikát hordoz magában. Nem véletlen, hogy a kötet eddigi fogadtatásában újra meg újra a „költői alak” és a „lírai én” közötti viszony került előtérbe. Margócsy István (2000, 1994/7) azt a kérdést boncolgatja, hogy vajon a „figurára” vagy a „versekre” (szövegekre) épül-e erőteljesebben József Attila recepciója, míg Beney Zsuzsa (Holmi, 1994/10) a személyiség „egységét” emeli értelmezése alappillérvé. E tekintetben a *Már nem sa jog* versei hűen „másolják” az eddigi recepció stratégiáit, újabb bizonyítékot nyújtva arra nézvést, hogy – a XX. századi irodalomelméletek egyik alapképletét destruálva – a „lírai én” és a „valós” költő különválasztása igencsak ideologikus álláspont, hiszen „külső” referenciát feltételez. József Attila recepciója lehet a legjobb példája annak, hogy az olvasatokban miként olvadnak szétválaszthatatlanul össze a „valós” én és a „versbeli” én körvonalai: csak evvel magyarázható például, hogy miért válik életrajzilag jelentős pillanattá (s így más József Attila-szövegek értelmezését is meghatározóvá) a költő és a dinnyehéj véletlen találkozása a Duna-parton, és miként lopakodott be a versértelmezésekbe a „neurotikus”, „szizofrén” stb. szubjektum alakja/alakzata. „Valós” és „versbeli” én e teljes mértékű interpenetrációja különösen reflektáltan kerül az olvasó elé ebben a kötetben, hiszen a szerző alakzatának nem referenciális, hanem figuratív voltát hangsúlyozza a versek – szerzői nevek, előszó és más jelzések útján közvetített – alaphelyzetének szerző-megkettőzése, ami szintén viszonylagos játék, hiszen grammatikai-nyelvi realizációjában ez a kettőződés nem igazolható vissza (legalábbis annyiban nem, hogy az „evokáló” én és a másik, „szórabírt” én nem mindig választhatók külön). Ez az érvelés nem azt jelenti, hogy a „valós” szerző kerülne vissza a „jogaiba”, hanem azt,

hogy ennek ugyanúgy az olvasás retorikája ad „arcot”, mint a vers énjének: ebben az – interpenetráció révén – önfelszámoló kettős szerkezetben rejlik annak az instanciának a létrejötte, amelyet a líraolvasás műfaji szokásai a középpontba állítanak. És innen magyarázható az is, hogy miért nem szabadul meg József Attiláról szólva szinte senki a különböző sínek, talpfák, vonatok motívumrendszerétől (ez a rendkívül irritáló „vasúti paradigma” sajnálatosan uralja ezt a kötetet is: a húsz vers közül szinte nincs olyan, amelyben ne fordulnának elő ezek a képek).

2000-beli, meglehetősen „politikus” kritikájában Margócsy amellett érvel, hogy a József Attila-recepció olyan kultusszá formálódott, amely valójában már a „figurára” és nem a szövegekre épül. Ez az érvelés részint még akkor is elfogadható, ha feltételezhetően a „figura” is a szöveg „figurája”, hiszen az utóbbi fél évszázadban Juhásztól Petrin át Kovács András Ferencig nagyon sok költő számára volt József Attila éppúgy központi „referencia”, mint a versolvasást meghatározó irodalomtörténeti-esztétikai tapasztalatnak – egyre inkább csak a szerző alakzatára összpontosítva. Ezt az, akár akadályként is felfogható, recepciósi helyzetet Hans Robert Jauss kifejezésével „másodlagos ismerőségként” lehetne leírni, s e tekintetben nem volt sok változás az idők „folyamán”: csak az ’50-es–’60-as évek szegény, „népfia”, mindenki „Attilájából” lett az utóbbi évekre a humanista, „egzisztencialista” oldalait előtérbe helyező mindenki „J. A.”-ja. Az viszont kétségteljes, hogy József Attila költészete már nem képezne a megszólítható poétikai tradíció részét (Petri nevezetes kijelentése szerint ez a költészet folytathatatlan). Érdeemes volna egyszer megvizsgálni azt, hogy milyen mértékben „uralkodnak” a mai költészetre vonatkozó elvárási horizontokban a – főként persze kései – József Attila-versek interpretációs sémái, hiszen valószínűleg a mai versolvasás szerzői én-alakzatai is nagymértékben József Attila önmegszólító verstípusának esztétikai tapasztalatára vezethetők vissza, és azt is meg lehetne figyelni, hogy pl. a legkülönbözőbb kortárs szövegek olvasataiban az intertextuális kapcsolódások gyakoriságát is hatalmas fölénnyel József Attila „vezeti”, ami nem biztos, hogy csak a szövegalkotói szándékokon múlik, hanem (valószínűleg) az intertextuális olvasás preformált „figyelmén” is! Valószínűleg (és ezt mutatja a *Már nem sajos* is) a mai magyar költők számára sem a József Attila-i „hang” (melynek jellemzése meghaladná e recenzió kereteit) elsajátítása jelenti a legidegenebb feladatot.

A kötetben persze több változata is felbukkan a szerzői én-kettőzéssel végrehajtott József Attila-evokációnak. Az egyik jellegzetes megoldásban a pretextusok olyasfajta (cento-szerű) „újrarendezése” figyelhető meg, amelynek során a „valódi” József Attila-szövegek és az új szövegek közötti viszony nemcsak az „életmű” folytonosságát jelzi, hanem – azáltal, hogy az új szöveg reflektál a pretextusok lehetséges értelmeire – elválasztottságát, törését is: így egyszerre lesz a versben beszélő hang József Attiláé, illetve egy József Attila-„szerepet” felöltő versalanyé. A kötet egyik legszebb darabja, Kántor Péter *Ki beszél?* c. verse illusztrálhatja ezt a reflexiósi eljárást: „Vasútnál lakom, mint mikor / fiatalon, és el-elnéztem, / az volt nekem a férfikor: / fényes ablakok a sötétben.”, majd „Akárki is, aki beszél, / megosztozik velem e jusson, / [...] / s összekeveri, ami volt, van, / s mindene fáj, amiye él, / s végre akármi végre jusson / akárki is, aki beszél.” Több vers viszont azt a megoldást választja, hogy „továbbélteti” (s így mintegy „továbbírhatja”) a költőt, különböző életrajzi fikciókat felállítva. Bodor Béla *Alkalmi vers a Világkeiállítás elé* c. szövege pl. „balesetté” alakítja az öngyilkosságot, és „kosáremberként” inszcenirozza a költőt, amivel a szokatlan, új motívum-összefüggések lehetőségét használja ki kitűnően. Nádasdy Ádám verse (*Ars analytica*) analitikussá

teszi a korábban a „páciens”-szerepe által a versértelmezésekbe irányított költőalakot. Ferencz Győző versei és Parti Nagy Lajos cím nélküli „notesz-töredékei” az életút továbbírása mellett az „eredeti” kései versek poétikáján-beszédmódján is változtatnak, az önreflexivitás más típusú változatainak, illetve a töredékes, formai kitöltetlenségre épülő technikák alkalmazásával. Rakovszky Zsuzsa három versében az én integritásának tipikusan későmodern (és József Attilánál is meghatározó) problematikája épül bele a megváltoztatott, megkettőzött szerzői szubjektumalakzatba, amivel helyenként olyan nem egyértelmű referencializálhatóságú szövegeket alakít ki, amelyekben kiválon tetterhető a korábban említett interpenetráció allegóriája (a „további” életrajz fiktív helyzeteire és az ismert lírai énré egyaránt – de eltérő értelemben – érthető a szöveg): „Mióta elhagytam magam, / se gond, se baj már nincs velem.” (*Éjszaka*), „Én elfogyok, s megint egy lesz a kettő” (*A Kettő és az Egy*). Olyan versek is találhatóak a kötetben, amelyek nem használják ki ilyen mértékben a szerző-megkettőzésből fakadó retorikai lehetőségeket (Takács Zsuzsa vagy Somlyó György versei) – ezek talán kevésbé képesek belépni a vállalkozás alapölete által nyitott játéktérbe.

Meglepő, hogy az önmegszólító verstípus kínálta további lehetőségekkel nem nagyon élnek a szerzők, noha ez fontos eleme egyrészt az uralkodó József Attila-kanonnak, másrészt alkalmat adhat a beszédpozíciók további szét- vagy összejátszására (Orbán Ottó versében található erre példa). A jellegzetes József Attila-i poétikai eljárások közül kiemelhető a – sokszor a verszárlatot alkotó – paradox retorika iránti rokonszenv („azt nem temeti el, ki eltemet”, „és nem jön, aki jönne értem” stb.), de különösebben nem állapítható meg a mitizált József Attila-kép „felélesztése”, újraformálása, alakítása. A versek nagy többségében szintén a „vasúti paradigma” uralkodik, vagy a költőt a „halálba küldő” pszichológusokra vonatkozó burkolt ítéletek jelzései – tehát a már túlságosan is ismert sztereotípiák. (Zelki János bevezető szövege ezeket tömörítve közvetíti: „Itt van ez az ember, József Attila, élt harminckét évet, csavargatták arra, aztán meg erre, meg is bolondították csöppet, majd gyógyítani kezdték alaposan – mi fáj neki jobban? A felét élte le az életének, mondjuk, aztán összepakolt, fogta a bőröndjét és kiment a vonatjához.”) A kötet tehát, egy feltételezett „valódi” József Attilaként való olvasás lehetőségével, remek lehetőséget nyújt arra, hogy a József Attila-recepció mára már eléggé automatizálódott reflexeit megakasztva egy „polifonizált” József Attila elképzelésével új nézőpontot irányítson a XX. századi magyar költészet talán legjelentősebb hatású életművére, ám nem (vagy csak kevés esetben) tud megszabadulni ezektől az automatizmusoktól. Ez egyben a kanonizáció, a továbbhagyományozódó interpretációk erejét is bizonyíthatja, hiszen a kötet szerzői, Ferencz Győzötől Parti Nagyig korántsem sorolhatók be egyazon poétikai vagy ízlésbeli kategóriák alá. A kísérlet így némileg önmagát felszámolólnak látszik, bár ez nem jelenti a kötetben szereplő költők teljesítményének a minősítését (ezzel együtt azért lehetne hiányolni egy-két nevet, pl. Kovács András Ferencét, akikkel talán változatosabb lenne az összkép – a „kivülálló” olvasó számára nem eldönthető, hogy nem volt-e több vállalkozó, vagy nem volt több felkérés, mindenesetre a terjedelemből még futotta volna). Csak azt, hogy a József Attila-alakzatra összpontosító olvasási stratégia számára e gyűjtemény kicsit csalódást okozhat. Sokkal jobban működtethető viszont a „lehetséges irodalom” aspektusa az olvasásban (erre készíthetnek a *Lehetséges változatok* vagy az *Utólagos kiegészítések* címek), hiszen az „újraelrendezések”, a „cento”-jellegű, variációsszövegkezelés attitűdjei a legtöbb esetben igen változatos intertextuális technikával párosulnak (amelyekben nemcsak a József Attila-idézeteknek juthat funkció, hanem másoknak is, sőt egyes

József Attila-motívumok idézése olykor a „továbbító”, „közvetítő” szövegekre, metaforákra stb. is utalhat, például több helyütt Pilinszkyt is be lehetne vonni a szöveg-háttért kialakító esztétikai tapasztalat jellemzésébe).

Végül igencsak termékeny lehetőségeket implikálhat e kötetnek az önreflexiót középpontba állító, az „önmagáról” vagy „az” irodalomról szóló szöveggént való olvasata. A kötetben előhívott és reflektált diszkurzív praxisok alapján „kiolvasható” belőle bizonyos irodalmi folyamatok allegorikus értelmezése. Az írás „allegóriájaként” a „valós” és a „fiktív” én közötti feszültség (és a beszédhelyzet különböző értelmezési játéka) révén „elmondhatja” azt, hogy a lírai én megalkotása (azaz a szöveg „életre keltése”, a Paul de Man-féle „prozopopeia” értelmében maszkkészítésként felfogva) nem „fedi le” sem a „valós” ént, sem pedig a szövegek teljes felületét, illetve azt is, hogy ezek a képletek nem válnak külön, hanem egy komplex (?) interpenetrációs alakzattá szerveződnek. Az olvasás „allegóriájaként” arra vetíthet fényt, hogy az értelmezés, a szöveg konkretizációja során, úgy látszik, az „életrekeltés” igénye (amely az egész könyv – több értelemben is érvényes – fő intenciója) szintén csak a „maszkkészítés” útján gondolható el. Ha viszont ez így van (tehát hogy a szövegbe építeni kell egy „arcot” ahhoz, hogy „megéledjen”, s így: „megszólaljon”), akkor megerősödhet az a „gyanú” (amely – teljesen más kontextusban ugyan, de – Beney Zsuzsa értékelésében is jelen van), hogy nem csupán a modern kánon „posztmodernizálásáról” van szó, hanem legalább ugyanilyen mértékben a posztmodern ötlet modernné „szelídítéséről” is. (Szerkesztette: Zelki János. Balassi–Cserépfalvi. 1994.)

Kulcsár-Szabó Zoltán